

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ ОСОБИСТОСТІ

УДК 316.62

БАЛЛ Георгій Олексійович

*член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор,
завідувач лабораторії методології та теорії психології Інституту психології
імені Г.С. Костюка (м. Київ)*

РАЦІОГУМАНІСТИЧНИЙ ПІДХІД ДО ВИЗНАЧЕННЯ ЗАСАД ЦІННІСНО НАЛАШТОВАНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ

Формулюється відповідна раціогуманістичному підходові універсальна моральна настанова, складниками якої є: а) презумпція уникання зла; б) за умови врахування «а» – вимога максимізації добра. Ставиться також вимога, щоб кожна особа максимально можливо мірою використовувала для запобігання злу і збільшення добра у світі свої специфічні індивідуальні можливості. Виокремлюються типи настановлень, що детермінують обрання особою патернів соціальної поведінки, а також типи норм, які регулюють її. Обговорюються ціннісні колізії, які доводиться розв'язувати особі. Обґрунтовується відкидання раціогуманістичним підходом як морального максималізму, так і морального нігілізму.

Ключові слова: *раціогуманістичний підхід; універсальна моральна настанова; настановлення, що детермінують обрання патернів соціальної поведінки; типи норм, які регулюють соціальну поведінку; ціннісні колізії; моральний максималізм; моральний нігілізм.*

Постановка проблеми. Слушна соціальна поведінка особи у складній (тим паче критичній) ситуації передбачає чітке додержання ціннісних (зокрема, етичних) орієнтирів та їх адекватне втілення у вчинках, відповідних характеристикам вказаної ситуації. *Мета* статті полягає у з'ясуванні того, чим здатна допомогти у визначенні засад потрібної поведінки

раціогуманістична світоглядна й методологічна орієнтація (див. [7]), або, інакше кажучи, *раціогуманістичний підхід*.

Виклад основного матеріалу. 1. Серед визначальних для людей цінностей одне з провідних місць посідають *етичні*, які стосуються найважливіших засад людського співжиття. Звертаючись до головних етичних категорій – *добра* і *зла*, – я вважаю за доцільне трактувати добро як сутнісний атрибут природо- й культуровідповідного гармонійного розвитку людей і людських спільнот, а зло – як атрибут перешкод такому розвитку (обґрунтування цієї позиції, а також детальніше, ніж у цій статті, висвітлення ряду обговорюваних нижче питань див. у [2; 8]).

Наведене трактування добра і зла підкреслює їх асиметрію (всупереч маніхейським, у широкому сенсі, поглядам) і пояснює, чому тактична перевага прихильних злу стратегій соціальної поведінки, яка досягається завдяки ігноруванню ними моральних обмежень на вибір засобів досягнення цілей, у довгостроковій перспективі не призводить до тотального торжества зла. Річ у тому, що згаданий тактичній перевазі зла протистоїть стратегічна перевага добра, зумовлена його відповідністю сутнісним закономірностям буття. «Зло саме тим і відрізняється, – писав М.М. Рубінштейн, – що воно є внутрішньо суперечливим, що воно само губить себе, що воно в кінцевому рахунку є проти життя»; тому «питання про самовикриття для зла завжди є більшою чи меншою мірою питанням часу» [20, с. 239–240]. На жаль, чекати такого самовикриття найчастіше немає можливості – тому доводиться активно долати зло. Питання «Чи допустимо при цьому самому ставати носієм зла?» окреслює одну з найскладніших етичних проблем.

Є доречним, що гуманістично налаштовані люди схильні сприяти поширенню у світі першої етичної системи, за В. Лефевром [13], яка, на відміну від другої етичної системи, вважає злом поєднання добра зі злом й тому не може виправдовувати зло, навіть таке, що зменшує вплив більшого зла. Проте згадане сприяння варто здійснювати обережно, з

урахуванням суспільних реалій. Як слушно зазначив Ю.А. Шрейдер, реальне суспільство потребує «певної пропорції» прихильників обох систем – «тих, хто підтримує моральний клімат співробітництва, і тих, хто чітко реагує на небезпеку» [24, с. 209]. Водночас бажано, щоб і окрема особа не дотримувалася ригідно однієї й тієї самої етичної системи, а погоджувала свою поведінку з особливостями ситуації.

Наведена теза Ю.А. Шрейдера може бути розвинута і в соціальному контексті, аби звернути увагу на важливість різноманітності поведінки різних людей (тут можна згадати й кібернетичні уявлення про різноманітність компонентів складної системи як передумову її стійкості). У зв'язку з цим, за всієї поваги до І. Канта та його внеску до етики, психолог, на мою думку, не може беззастережно прийняти його славетний «категоричний імператив», згідно з яким кожен індивід повинен діяти так, щоб правило (максима) його поведінки могло стати правилом поведінки кожного у такій самій ситуації. Адже люди різні, і навіть дуже подібні за зовнішніми ознаками ситуації, у яких діють різні люди, вже через їхні відмінності не є абсолютно тотожними. Наведу міркування В. Шендеровича на цю тему: «Новодворська ось правильно вчиняла – для себе, бо щоб так, як вона, вчиняти, треба бути Новодворською, а Євгеній Григорович Ясін бездоганно слушно для себе вчиняє. Він академік, економіст, він говорить, впливати намагається, він якусь школу виростив і т.д., і дивно було б від Ясіна поведінки Новодворської чекати...» [23, с. 8]. Сказане не ставить під сумнів фундаментальні моральні принципи, але долучає до них вимогу, аби кожна особа максимально можливою мірою використовувала для запобігання злу і збільшення добра у світі свої специфічні індивідуальні можливості.

2. Прагнучи утвердження добра й подолання зла у світі, треба брати до уваги, що нерозривна онтологічна пов'язаність добра й зла (див. про неї у [2; 8]) обмежує всезагальність втілення в життя цих цілей. Через це моральний максималізм, який категорично відкидає будь-яке зло, є ірраціональним і не може бути послідовно реалізований. Розуміння цього має вести,

однак, не до нігілістичного заперечення моральних пріоритетів, а до більш виваженого рішення. Ним, на мою думку, може слугувати *універсальна моральна настанова*, складовими якої є:

а) *презумпція уникання чинення зла*: суб'єкти соціальної взаємодії повинні послідовно уникати чинення зла, якщо й поки таке уникання не загрожує, з високою ймовірністю, більшим злом; при цьому щоразу слід мінімізувати здійснюване зло;

б) вимога *максимізації здійснюваного добра*. Ця вимога набуває чинності за умови дотримання сформульованої вище презумпції.

Торкнімося властивостей суб'єкта, необхідних для максимізації ним добра. Для наочності скористаймося вельми простою математичною моделлю (яка описує окремих випадок, але ілюструє загальні закономірності).

Нехай деяка подія за бездіяльності суб'єкта (назвемо його А) може мати n рівноймовірних результатів, лише один з яких несе добро. Ясно, що при цьому

$$P(g) = 1/n \quad (1),$$

де $P(g)$ (**probability of good effect**) – імовірність досягнення добра.

Нехай суб'єкт А здійснює діяльність, що має на меті підвищення $P(g)$. Нехай також: а) *необхідними* умовами успішності такої діяльності є її, по-перше, ціннісно-мотиваційне й, по-друге, інструментальне забезпечення; б) поєднання цих видів забезпечення (реалізованих на належному рівні) є *достатньою* умовою згаданої успішності. Положення «а» і «б» знаходять втілення у формулі

$$P(g) = 1/n + (1 - 1/n)v_i \quad (2).$$

Другий доданок у правій частині рівності (2) – це приріст імовірності досягнення добра, забезпечуваний діяльністю суб'єкта А; v (**value competence, ціннісна компетентність**) та i (**instrumental competence, інструментальна компетентність**) – змінні, що характеризують суб'єкта А; вони приймають значення в межах від 0 до 1.

Є можливою подвійна інтерпретація величин, що увійшли до формули (2). У першому випадку $P(g)$ – це ймовірність

прийняття суб'єктом *рішення*, здійснення якого запровадить добро; v (для простоти маємо на увазі індивідуального суб'єкта) характеризує його моральну свідомість, а i – його когнітивні можливості. У другому випадку $P(g)$ – це ймовірність *здійснення* суб'єктом *вчинку*, який несе добро; v характеризує ціннісне забезпечення цього вчинку; відповідно, i охоплює, поряд з когнітивними, вольові якості суб'єкта. В обох випадках імовірність $P(g)$ наближається до одиниці тільки за близьких до одиниці значень як v , так і i . Коли ж хоч одна із цих змінних близька до нуля, то приріст $P(g)$, який досягається завдяки діяльності суб'єкта, так само близький до нуля (негативні впливи на ймовірність досягнення добра дана модель не розглядає). Таким чином, з одного боку, навіть найвищі інструментальні (когнітивні й вольові) якості людей не забезпечать реалізації добра за недостатнього рівня їхнього морального розвитку – як і високі моральні якості, коли бракує інструментальних.

До того ж, інструментальні можливості суб'єкта (до речі, й колективного) слід співвідносити із задачами, які він намагається розв'язувати. І якщо ці задачі (як, скажімо, у політичній діяльності) передбачають удосконалення дуже складних систем (таких, наприклад, як соціум, із суперечливим і, часто, прихованим характером взаємозв'язків його складників), то досить рідко є підстави констатувати належну інструментальну компетентність вказаного суб'єкта.

У педагогічній царині зі сказаного випливає, зокрема, що моральне виховання має органічно поєднуватися з інтелектуальним (нагадаю, що недооціненому в педагогіці поняттю «розумове виховання» надавав великої ваги В.О. Сухомлинський). Адже треба не лише прилучати виховуваних до гуманістичних цінностей, але й, у той чи інший спосіб, готувати їх до реалізації цих цінностей у складних життєвих і суспільних ситуаціях.

3. За умов, коли відсутні або успішно долаються особою зовнішні (зокрема фізичні, адміністративні, економічні, а також і соціально-психологічні, як-от стигматизація) обмежувачі

свободи її соціальної поведінки, провідними детермінантами надання переваги тим чи іншим патернам такої поведінки можуть виступати настановлення:

а) на раціональний аналіз ситуації, налаштований на те, щоб обрати або сконструювати патерн поведінки, оптимальний з погляду реалізації, в цій ситуації, пріоритетних цінностей даної особи;

б) на здійснення того патерну поведінки, який інтуїтивно оцінюється особою як найбільш відповідний згаданим цінностям;

в) на здійснення патерну поведінки, якому в подібних ситуаціях найчастіше віддають перевагу члени соціальної групи (малої чи великої), референтної для даної особи.

Вкажу деякі обставини, які чинять вплив на успішність поведінки, детермінованої настановленнями вказаних типів.

Настановлення типу «а» не можуть відігравати вагомої ролі у формуванні соціальної поведінки, поки переважає «український... рівень розвитку раціоналістичної свідомості» [12, с. 18]. Але, дбаючи про підвищення цього рівня й, відповідно, ролі обговорюваних настановлень, треба брати до уваги й обмеження, властиві раціональному аналізу ситуацій, в яких розгортається соціальна поведінка. Її результативність є нижчою у ситуаціях з високим ступенем невизначеності, де розвинена інтуїція нерідко успішніше інтегрує, під кутом зору визначальних для особи цінностей, характеристики такої ситуації (пор. трактування сумління як «моральної інтуїції, яка долає обмеження розсудкового підходу до моральних суджень» [24, с. 197]). Відзначається також, що інтелектуалізація пригнічує суспільно важливу захисну функцію підсвідомості, забезпечувану т. зв. архетипом заборони (див. [22]). У цьому зв'язку нагадаю, однак (див. [7]), що гармонійний інтелект передбачає єдність логічно обґрунтованих складників та інтуїтивних, просякнутих емоціями. Як зазначають, посилаючись на Б. Спінозу, сучасні методологи, «розум без серця вартує дешево, утім як і серце без розуму» [16, с. 505].

Наведені міркування спонукають до визнання значущості настановлень типу «б». Але й тут слід зважати на певні перестороги. Настановлення даного типу орієнтують найчастіше на перевагу патернів поведінки, які найбільшою мірою асоціюються з визначальними для особи цінностями за своїми зовнішніми емоційно дієвими ознаками. Найбільші небезпеки постають при цьому у суспільно-політичній діяльності. Адже тут детермінація більш-менш віддалених результатів соціальної поведінки є (про що вже згадувалось) суперечливою і складною, містить багато опосередкувальних ланок, визначається діями багатьох індивідуальних і колективних суб'єктів. На відміну від ситуацій приватного життя, досвід особи є тут зазвичай недостатнім для успішного інтуїтивного інтегрування характеристик невизначеної ситуації¹ (про що йшлося у попередньому абзаці). Через усе це емоційно привабливий патерн поведінки насправді може бути далекий від оптимальності і його реалізація здатна навіть ускладнювати втілення у життя визначальних для особи (або й для колективного суб'єкта) цінностей.

Що ж до настановлень типу «в», то дуже спрощеною є теоретична модель, яка фіксує наявність тільки однієї групи, референтної для даної особи; більша ж кількість таких груп постає додатковим джерелом неоднозначності соціальної поведінки. Треба враховувати також, що механізмами залучення особи до патернів поведінки, яким віддають перевагу представники референтної групи, можуть бути не лише конформістські диспозиції, але й усвідомлені відповідальні рішення. І огульне вихваляння, і огульне заперечення колективізму контрпродуктивні. Як писав у 1950 р. Р. Гвардіні, якщо в основі товариства «лежить особа, – це найбільше благо маси» [10, с. 147]; таким чином, він «пов'язував свої надії з

¹ Це безперечно стосується пересічних громадян, а досвідчених політиків, суспільних діячів, представників крупного бізнесу – меншою мірою. Але їм, через потужні спокуси й серйозні небезпеки, важче зберігати відданість шляхетним цінностям.

новим колективізмом – осіб» [17, с. 47]. Термін *особа* (у російському джерелі – *лицо*, у німецькому оригіналі – *die Person*) вжито тут у специфічному значенні, яке відсилає до духовної сутності людини (ця традиція продовжена сучасною екзистенційною психологією – див. [14]).

Підсумовуючи, висловлюю таку тезу: на успішну реалізацію в соціальній поведінці особи визначальних для неї цінностей можна більшою мірою сподіватися за узгодженого з характеристиками ситуації гармонійного поєднання спираць на настановлення трьох вищевказаних типів.

4. Звернімося тепер до засобів регулювання соціальної поведінки, конкретніше – до співвіднесення різних типів *норм*, які використовуються (зі спираць на певні цінності) – для такого регулювання (див. також [8]). За всього розмаїття зазначених норм, варто виділяти три їх головних типи (які різняться, окрім іншого, ступенем експліцитності, повноти представленості в текстах: цей ступінь зменшується при переході від першого до наступних типів).

Перший тип – це норми *права*. Їхнє формування та контроль за їх дотриманням забезпечується державою та іншими соціальними інститутами, що володіють (мається на увазі, що легітимно) владою.

Другий тип – норми *соціальної моралі*. Це поняття охоплює пануючі в рамках тієї чи іншої спільноти (великої чи малої) соціальні уявлення про поведінку людей (насамперед, членів цієї спільноти), яка визнається обов'язковою, бажаною, допустимою, небажаною або неприпустимою в різноманітних соціальних ситуаціях. Оскільки, як зазначено вище, особа в багатьох випадках орієнтується одночасно на різні референтні для неї спільноти, то, відповідно, перебуває під впливом різних систем моральних норм, котрі нерідко багато в чому суперечать одна одній.

Залежно від рівня свого особистісного і (як його сторони) морального розвитку особа може (згадаймо рівні розвитку моральної свідомості за Л. Колбергом) «не дорости» до моралі, яку підтримує певна спільнота, а може й «перерости» цю

мораль. В останньому разі особа найчастіше віддає перевагу (свідомо чи інтуїтивно) третьому типу норм – нормам *особистісної моральності*. (Російською мовою це поняття часто позначають словом «*нравственность*»). Утім, розмежування понять, що позначаються термінами «мораль» і «*нравственность*», здійснюють і іншим чином, іноді – чи не протилежним. Але «справа, звичайно, не в дефініції, але в реальному розрізненні двох сфер людської етики, в реальному їх сполученні» [9, с. 245].). Особистісну моральність можна охарактеризувати як індивідуалізоване (і стосовно суб'єкта вчинків, і щодо ситуації їх здійснення) і водночас синтетичне втілення присутніх у культурі – в тому числі в її загальнолюдських, особливих (етнічних, професійних тощо) та індивідуальних (особистісних) модусах (див. [6]) – принципів регулювання соціальної поведінки. Зазначається, що особистісна моральність (в оригіналі – «*нравственность*») «опосередкована свободою», і тому «ця справа, яка життєво стосується всіх, є, однак, особистою справою кожного» [1, с. 134]. Необхідність особистісної моральності є найбільш очевидною стосовно нестандартних ситуацій, щодо яких правові, а також прийняті особою моральні норми не пропонують задовільних рішень або пропонують рішення, несумісні одне з одним. Тому стає необхідною моральна творчість.

Поширене в етичній і педагогічній літературі нехтування розрізненням соціальної моралі й особистісної моральності зумовлене зосередженням уваги лише на змісті норм при абстрагуванні від особливостей їх становлення та функціонування. Але подібно до того, як математична культура передбачає не тільки знання деякої сукупності тверджень про математичні об'єкти, але і освоєння цієї сукупності як системи, розуміння, зокрема, того, які з цих тверджень є аксіомами, які – теоремами, які – лише гіпотезами і як твердження цих типів пов'язані між собою, – так само етична і правова культура особи або спільноти не зводиться до знання й дотримання деякої

сукупності норм, але передбачає, крім того, освоєння особливостей і співвідношень різних типів норм.

Впливаючи на свідомість і поведінку людей, норми розглянутих типів тісно взаємопов'язані і опосередковують функціонування одна одної. Наприклад, ефективність функціонування правових норм у певному соціумі істотно залежать від характерного для нього ступеня поваги громадян до таких норм, а цей ступінь є однією з характеристик суспільної моралі.

Поняття диференціація норм права, соціальної моралі й особистісної моральності аж ніяк не має налаштовувати на їх протиставлення в реальному житті. Акценти – і у вихованні, і у плануванні людиною своєї поведінки, і у розробці, запровадженні й застосуванні правових норм, і в зусиллях, спрямованих на вдосконалення суспільної моралі, – слід ставити не на виборі між різними типами норм, а на їх узгодженні. Проте, якщо в конкретній гострій ситуації від неузгодженості норм нікуди не дітися і дотримання норм різних типів вимагає від особи принципово різних, несумісних дій, то він змушений взяти на себе відповідальність і здійснити вибір, пішовши на те, що І.О. Ільїн [11] називав «духовним компромісом», і свідомо (хоч і з гіркотою в серці) допустити менше зло, щоб уникнути більшого. При цьому «більшим злом» може стати й пасивна поведінка, якщо вона відкриває шлях для негативного (а то й трагічного) розвитку подій.

Ще один важливий аспект типології норм знаходить вияв у тезі, яка обґрунтовується у [4] і полягає в тому, що для успішного регулювання (або саморегулювання) діяльності, яке дає особистісно-розвивальний ефект, потрібна система норм, до якої входять норми трьох типів, а саме прийняті суб'єктом діяльності *норми-стандарту*, *норми-ідеали* і *норми індивідуального прогресу*. Дещо незвичний термін «норми-ідеали» не має бентежити читача. Досить згадати, що у радянські часи комуністичний ідеал був нормативним.

Хоч як би там було, ціннісно налаштована соціальна поведінка навряд чи можлива без *ідеалів*, у яких знаходять

конкретизацію цінності. Разом із тим до несприятливих соціальних наслідків (а також психологічних, пов'язаних із «крахом ідеалів») призводить не лише захоплення ідеалами сумнівного змісту, але й нерозуміння того, що дійсно гідні ідеали – як, наприклад, ідеал морально бездоганної поведінки, ідеал соціальної справедливості або ідеал збагнення істини – не можуть бути реалізовані у своїй абсолютній повноті й у цьому сенсі є утопічними (тому часті нарікання з приводу «спокушування утопічним ідеалом» теоретично некоректні). Але це аж ніяк не виключає можливості успішного (хоча ніколи не повного й ніколи не легкого) наближення до таких ідеалів (згадаймо давню характеристику педагогіки М.М. Рубінштейном як «теорії про шлях до ідеалу» [21]).

5. Я фактично торкнувся у п. 4 етико-психологічних проблем, пов'язаних із *ціннісними колізіями* (тобто суперечностями, у змісті яких істотна роль належить цінностям, котрі сповідує, обирає або прагне реалізувати суб'єкт). Зверну тепер увагу на те, що важливими психологічними детермінантами розв'язання ціннісних колізій постають феномени честі й гідності (див. [19]). Ці феномени забезпечують усвідомлення, переживання й реалізацію особою цінностей, які постають для неї атрибутами її «Я» та відіграють істотну роль у становленні, розвитку й реалізації *сенсу життя*. При цьому феномен *честі* виражає цінності, опосередковані соціально-психологічними відносинами й представлені у прийнятій даною особою, як членом певного співтовариства (або співтовариств), і практично додержуваній нею, всупереч труднощам і небезпекам, *соціальній моралі* (див. п. 6). У феномені ж *гідності* виражається відданість особи певним цінностям, обраним і обстоюваним нею самостійно (хоч бажано – зі спиранням на високі культурні зразки); даний феномен можна вважати вираженням *особистісної моральності* цієї особи.

Зупинюсь (див. також [2]) на одній з ціннісних колізій, з якими стикається особа, намагаючись зберегти свою честь і гідність і водночас врахувати виклики ситуацій, до яких вона потрапляє. Йдеться про протиріччя між відносною простотою

базових для особи цінностей, представлених у її честі й гідності, та складністю їх послідовної реалізації у світі, сповненому гострих суперечностей. У нетривіальних ситуаціях такі суперечності не дозволяють – навіть за оптимальної поведінки особи – цілком уникнути небажаних з етичного погляду наслідків її дій; такі наслідки вдається, щонайкраще, мінімізувати (і максимізувати благі наслідки). До того ж, про *оптимальну* поведінку в складних, недостатньо визначених ситуаціях (а ними рясніє реальне життя) можна казати лише умовно, в суто ймовірнісному сенсі. Щоб наблизитися до поведінки, здатної претендувати на оптимальність, вельми бажаними є: досвід поведінки в подібних ситуаціях; емоційна стійкість; високий рівень і гармонійне поєднання раціональних та інтуїтивних компонентів інтелекту.

До того ж, в описуваних випадках постають додаткові психологічні складнощі.

З одного боку, немінуча (нехай виправдана) наявність «злої» складової в результатах (очікуваних або фактичних) поведінки нашого героя (назвемо його А. і вважатимемо, що він, порівняно з оточенням, етично більш розвинений) дає представникам цього оточення підстави засуджувати його. Психологічними механізмами тут слугують: а) сформоване в них, під впливом їх переважного досвіду, настановлення на інтерпретацію поведінки А. як керованої етично неадекватними мотивами; б) здійснювана ними проекція на А. власних, здебільшого не шляхетних, мотивів.

З іншого боку, існує небезпека того, що в основі поведінки А. дійсно перебувають не оптимальні (у світлі прийнятих ним, як він певен, цінностей) рішення, досягнуті з найкращим використанням його інтелектуальних здатностей, а раціоналізація як форма психологічного захисту від усвідомлення того, що він насправді не дуже керується цими цінностями. Найцікавіше (й сумне) полягає у тому, що два окреслені варіанти чітко відокремлені один від одного в рамках теоретичного аналізу, але в реальності вони можуть поєднуватись.

6. Заслугове на критичну оцінку стан етичних складових суспільної свідомості (включно із її філософськими й науковими сегментами). На жаль, у цій сфері бракує раціональних, виважених підходів, а переважають крайнощі. З одного боку, чимало шанованих філософів продовжують (непереконливо, на мій погляд) обстоювати моральний максималізм (вимагаючи, наприклад, за жодних умов не брехати – див. частину статей зі збірника [18]). З іншого боку, набагато більше діячів відмахуються від моральних обмежень як від прикрих перешкод, що лише знижують успішність діяльності. Причому так вчиняють не лише практики у військовій, політичній, економічній сферах, але, на превеликий жаль, і науковці, зокрема й суспільствознавці (характерні приклади наведено у [5]).

Раціогуманістичний підхід відкидає як моральний (і, взагалі, ціннісний) максималізм, так і моральний (і ціннісний) нігілізм. Подолання цих (як і будь-яких крайніх) позицій ускладнюється тим, що вони підживлюють одна одну, бо сприймаються багатьма як альтернативи, між якими слід здійснити вибір, так що неприйняття (зазначу, обґрунтоване) будь-якої з них нібито вимагає погодитися із протилежною.

«Природно, – пише В. Малахов, – що різні люди мають різні погляди: *правота одних не обов'язково має тягти за собою неправоту інших*» [15, с. 8] (курсив мій. – Г.Б.). Але так само (що є істотним для нашого випадку) *неправота одних не обов'язково тягне за собою правоту інших*. Проте, хоч з погляду логіки істинність обох тверджень є очевидною, вони, на жаль, рідко стають засадами соціальної поведінки, навіть коли йдеться про дискусії науковців... Над ними, як і над працівниками інших професій, здебільшого тяжіють групоцентристські й конфронтаційні настановлення, що спонукають звертатися до парадигми вибору (до того ж, як правило, лише з двох альтернатив) там, де для цього немає раціональних підстав (див. [3]). Прикра поширеність таких настановлень заслугове на серйозний культурологічний та психологічний аналіз.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Зміст статті свідчить, як на мене, про плідність – в аналізі ціннісно налаштованої соціальної поведінки та визначенні шляхів її удосконалення – підходу, орієнтованого на синтез гуманістичної й раціоналістичної традицій, та спонукає до подальших шукань у цьому напрямку.

Вважаю за необхідне також сказати таке. Я свідомий того, що деякі положення цієї статті – як-от визнання принципової допустимості вчинення зла (якщо воно є необхідним для відвернення більшого зла) або сумнів щодо «категоричного імперативу» Канта, – наражатимуться на критику з огляду на ту (погоджуюсь, реальну) небезпеку, що цими положеннями скористаються для виправдання негідних вчинків або, принаймні, ухиляння від виконання морального обов'язку. Проте на подібні докори, які мені вже доводилося чути, я відповідав, що вони нагадують позицію радянських ідеологів, котрі раз у раз звинувачували чесних і професійно вправних вчених, письменників, митців, чії творчі продукти сприймалися ними як політично небажані, у тому, що вони «ллють воду на млин імперіалістів», і наполягали на принципі партійності науки, літератури, мистецтва. Тож не будемо подібні до цих ідеологів. Ясна річ, науковець не має бути байдужим до того, як використовуватимуть результати його праці (і ця проблема – зокрема, у зв'язку із проблематикою морального виховання – заслуговує на окреме ретельне опрацювання). Але передусім він має дбати про наукову досконалість цих результатів. На мою думку, саме за такого пріоритету він здатний зберегти свою професійну честь і гідність.

І останнє. Зрозуміло, що моя й подібні розвідки жодною мірою не звільняють особу від необхідності самостійно приймати рішення у складній ситуації, реалізувати його і брати за це відповідальність. Найбільше, на що хотілося б сподіватися, – це те, що врахування результатів цих розвідок здатне підвищити етичну і психологічну культуру суб'єктів соціальної поведінки і, завдяки цьому, ступінь її досконалості.

Список використаних джерел

1. Ахутин А.В. Записки из-под спуда / А.В. Ахутин // «АРХЭ»: Культуро-логический ежегодник. 1. – Кемерово: Алеф, 1993. – С. 113–156.
2. Балл Г. Раціогуманістична орієнтація в опрацюванні етико-психологічних проблем / Георгій Балл // Професійна освіта: педагогіка і психологія: Польсько-український щорічник / За ред. Т. Левовицького, І. Вільш, І. Зязюна, Н. Ничкало. XV. – Ченстохова; К., 2013. – С. 53–68.
3. Балл Г.А. Выбор в жизни человека как предмет системологического и психологического анализа / Г.А. Балл // Мир психологии. – 2010. – № 1. – С. 197–208.
4. Балл Г.А. Нормы деятельности и творческая активность личности / Г.А. Балл // Вопросы психологии. – 1990. – № 6. – С. 25–36.
5. Балл Г.А. Общественное благо «оборона» и нравственный долг / Г.А. Балл // Общественные науки и современность. – 2014. – № 3. – С. 173–175.
6. Балл Г.А. Понятие «личность» в контексте модельной трактовки культуры / Г.А. Балл, В.А. Мединцев // Мир психологии. – 2012. – № 3. – С. 17–30.
7. Балл Г.А. Раціогуманізм як форма сучасного гуманізму і його значення для методології пізнання людини / Г.А. Балл // Мир психологии. – 2013. – № 3. – С. 208–223.
8. Балл Г.А. Раціогуманістична орієнтація в аналізі етичної і етико-психологічної проблематики / Г.А. Балл // Горизонты образования. – Севастополь, 2009. – № 1. – С. 7–26.
9. Библер В.С. На гранях логики культуры: Книга избранных очерков / В.С. Библер. – М. : Русское феноменологическое общество, 1997. – 440 с.
10. Гвардини Р. Конец Нового времени / Р. Гвардини // Вопросы философии. – 1990. – № 4. – С. 127–163.
11. Ильин И.А. О сопротивлении злу силою / И.А. Ильин // Ильин И.А. Путь к очевидности / И.А. Ильин. – М. : Республика, 1993. – С. 5–132.
12. Косолапов Н.А. Что это было? (Размышления о перестройке в свете её когнитивных итогов) / Н.А. Косолапов // Общественные науки и современность. – 2005. – № 1. – С. 5–19.
13. Лефевр В. Алгебра совести: Пер. со 2-го англ. издания с дополнениями / Владимир Лефевр. – М. : Когито-Центр, 2003. – 426 с.

14. Лэнгле А. Person. Экзистенциально-аналитическая теория личности: Сб. статей: Пер. с нем. 2-е изд. / А. Лэнгле. – М. : Генезис, 2008. – 160 с.

15. Малахов В. Право бути собою / Віктор Малахов. – К. : Дух і літера, 2008. – 336 с.

16. Методология психологии: проблемы и перспективы: Уч. пособие / Васильок Ф. Е., Зинченко В. П., Мещеряков Б. Г., Петровский В. А., Пружинин Б. И., Щедрина Т. Г.; общ. ред. В. П. Зинченко, науч. ред. Т. Г. Щедриной. – М.; СПб. : Центр гуманитарных инициатив, 2013. – 528 с.

17. Мильдон В.И. Индивидуализм и эгоизм (введение в современную этику) / В.И. Мильдон // Вопросы философии. – 2008. – № 6. – С. 43–55.

18. О праве лгать / Сост., ред. Р.Г. Апресян. – М. : РОССПЭН, 2011. – 392 с.

19. Рибалка В.В. Психологія честі та гідності особистості: культурологічні та аксіологічні аспекти / В.В. Рибалка. – Київ; Вінниця : ТОВ фірма «Планер», 2010. – 382 с.

20. Рубинштейн М.М. О смысле жизни. Ч. 1. Историко-критические очерки / М.М. Рубинштейн. – Л. : Издание автора, 1927. – 199 с.

21. Рубинштейн М.М. Очерк педагогической психологии в связи с общей педагогикой / М.М. Рубинштейн. – М. : Книгоиздательство К.И. Тихомирова, 1913. – 594 с.

22. Рущенко І. Архетип заборони як кримінологічна гіпотеза / Ігор Рущенко // Соціальна психологія. – 2007. – № 2. – С. 3–13.

23. Шендерович В. «Олимпийские кольца сжали Путину голову, и он пошёл вразнос» / Виктор Шендерович // Бульвар Гордона. – 2015, июнь. – № 25 (529). – С. 8–18.

24. Шрейдер Ю.А. Этика: Введение в предмет: Уч. пособие для высших учебных заведений / Ю.А. Шрейдер. – М.: Текст, 1998. – 272 с.

Г.А. Балл

РАЦИОГУМАНИСТИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ОПРЕДЕЛЕНИЮ ОСНОВ ЦЕННОСТНО ОРИЕНТИРОВАННОГО СОЦИАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ

Формулируется соответствующая рациогуманистическому подходу универсальная моральная установка, составляющими которой являются: а) презумпция избегания зла; б) при условии учета «а» – требование максимизации добра. Ставится также требование, чтобы каждый человек в максимально возможной степени использовал для предотвращения зла и увеличения добра в мире свои специфические индивидуальные возможности.

Выделяются типы установок, детерминирующих выбор человеком паттернов социального поведения, а также типы регулирующих его норм. Обсуждаются ценностные коллизии, которые приходится решать человеку. Обосновывается отвержение ратиогуманистическим подходом как морального максимализма, так и морального нигилизма.

Ключевые слова: *ратиогуманистический подход; универсальная моральная установка; установки, детерминирующие выбор паттернов социального поведения; типы норм, регулирующих социальное поведение; ценностные коллизии; моральный максимализм; моральный нигилизм.*

G. Ball

THE RATIO-HUMANISTIC APPROACH TO DETERMINING THE FOUNDATIONS OF AXIOLOGICALLY ORIENTED SOCIAL BEHAVIOR

The author formulates an universal moral rule which corresponds to the ratio-humanistic approach. The components of that rule are: (a) the presumption of evil avoiding; (b) if 'a' is in view – the demand of good maximization. A requirement is put also that every person, to the extent possible, should use his/her specific individual capabilities to prevent evil and increase good in the world. Types of person's sets determining the choice of patterns of social behavior are considered, namely sets: (a) on rational analysis of the situation from the point of view of realizing person's priority values; (b) on implementing a behavior pattern that is intuitively assessed by a person as referred to that values; (c) on implementing a behavior pattern that is most often preferred in such situations by members of a reference social group. It is argued that successful implementation of person's priority values in his/her social behavior is more likely in the case of such harmonious combination of the three types of sets which is adjusted to characteristics of the situation. The types of norms that govern social behavior are also noted, namely: (a) norms of law; (b) norms of social morality; (c) norms of personal morality. It is emphasized that the focus should be not on the choice between different types of norms, but on their agreement. The desirability is indicated to combine, in regulating social behavior, norms-standards, norms-ideals and norms of individual progress. Value conflicts that must be solved by a person are discussed. The avoiding, by the ratio-humanistic approach, of moral maximalism and of moral nihilism is substantiated.

Key words: *ratio-humanistic approach, universal moral rule, person's sets which determine the choice of patterns of social behavior, types of norms that govern social behavior, value conflicts, moral maximalism, moral nihilism.*

Надійшла до редакції 22.06.2015 р.